

УДК – 811.161.2 367.32

ОСОБЛИВОСТІ МОДУСНО-ДИКТУМНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

ШИНКАРУК В.Д., доктор філологічних наук, професор, декан гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)

Стаття присвячена дослідженню закономірностей відображення дійсності в семантиці речення за співвідношенням з різними референтами з погляду репрезентативної функції мови та обґрунтовано категорії модусу й диктуму як два основних рівні у змістовій організації речення: 1) модусний, що відображає ставлення мовця до повідомленого, тобто як він сприймає, оцінює чи кваліфікує певну мікроситуацію, відображену реченням; 2) диктумний, що репрезентує реальну дійсність.

Ключові слова: модус, диктум, категорії модусу, категорії диктуму, модусно-диктумна структура, модусно-диктумні відношення, диктумне значення, модальне значення, предикатність, пропозиція

Змістова організація речення виступає в діалектичній єдності з його формальною організацією, “чистої” синтаксичної семантики поза мовною формою немає, тому аналіз значень синтаксичних одиниць на практиці звичайно збігається з аналізом формальних синтаксичних протиставлень. Із цього випливає, що роботи, присвячені формальній організації речення в українській мові, містили відомості і про його семантику.

Розмежування різних наукових підходів до вивчення модальності тісно пов'язане з трактуванням поняття “модус” [1, с.51]. У лінгвістичній інтерпретації термін “модус” зазнав змін, причому сам Ш. Баллі чітко не визначив суть цього поняття, але його структуру обмежив двома компонентами – модальним дієсловом (мислення, волевиявлення, чуттєвого сприйняття) і модальним суб'єктом, що призвело до суперечливого тлумачення цього терміна.

Через функціональні поняттєві категорії знаходять відбиття у свідомості людини відношення об'єктивної дійсності. Мовні ж семантичні функції є значенням мовних знаків, вони закріплені за морфологічними, синтаксичними, словотворчими чи лексичними засобами вираження та їхніми комбінаціями. Мовна інтерпретація поняттєвих категорій виявляється через значення частин мови, граматичних категорій, лексико-граматичних розрядів, семантику тих чи інших типів речень (висловлень). Диктум розглядаємо безпосередньо в аспекті номінативної деривації, тобто номінації події, факту чи ситуації дійсності в тісному зв'язку з процесом граматичного структурування. Аналіз диктуму в структурі речення через призму комунікативної діяльності мовців

© В. Д. Шинкарук, 2015

безпосередньо пов'язаний з теорією синтаксичної номінації і, зокрема, з її окремою галуззю – референцією.

Метою наукового дослідження є обґрунтування модусу й диктуму як двох основних рівнів у змістовій організації речення та аналіз засобів вираження окреслених категорій на рівні формально-граматичної організації речення.

Мовна інтерпретація поняттєвих категорій модусу і диктуму використовується в працях російських мовознавців, зокрема, В. Г. Гака, В. С. Храковського, Г. Г. Сильницького, Н. Д. Арутюнової, Т. Б. Алісової, Т. О. Колосової. В українському мовознавстві в наукових працях таких вчених, як І. Р. Вихованець, Й. Ф. Андерш, К. Г. Городенська, В. М. Брицин, В. І. Кононенко, Н. В. Гуйванюк, Н. Ф. Баландіна, В. Д. Шинкарук, М. М. Телеки та ін. Суть наукового підходу до вивчення категорій модусу і диктуму полягає в з'ясуванні закономірностей відображення дійсності в семантиці речення, у витлумаченні семантики речення за співвідношенням з різними референтами, з погляду репрезентативної функції мови.

В аналізі структури висловлення науковці виділяють неоднакову кількість актантів ("відмінків", чи "ролей") – від п'яти до п'ятдесяти, так і в аналізі його модально-комунікативного аспекту дослідники виокремлюють різну кількість категорій модусу ("операцій", або "трансформацій"). Це зумовлено здебільшого об'єктивними факторами, передусім складністю описуваного об'єкта, оскільки диктумна частина може, у свою чергу, зазнавати трансформації, тому іноді важко відокремити трансформацію, яка належить до диктуму, від тієї, що стосується модусу.

На нашу думку, ці відмінності можуть бути породжені мовним матеріалом, яким оперує дослідник, бо у кожній мові є своя система засобів вираження цих категорій. Мовна інтерпретація поняттєвих категорій виявляється через значення частин мови, граматичних категорій, лексико-граматичних розрядів, семантику певних типів речень (висловлень).

В описах диктуму в сучасній теорії синтаксису використовують різні поняття. Це зумовлено складною природою змісту речення, в якому виділяють три рівні його репрезентації – денотативний, логіко-семантичний та мовно-семантичний. Поняття змісту, семантики, значення речення досить широке. Із нього потрібно виокремити ту частину значень, яку Ш.Баллі назвав диктумом і яку сучасному лінгвістові зручно називати номінативною, вважаючи, що її призначення – номінація певного фрагмента дійсності. Терміни "номінативний компонент" і "диктум" не передбачають, однак, будь-якого розчленування і моделювання цього компонента змісту речення, який охоплює кількісний і якісний "вимір" змісту речення, а отже, і "одиницю" такого виміру, створення типології цих одиниць. Таке завдання можливе в разі залучення поняття пропозиції [2, с.145], яка не є комунікативною одиницею, а стає нею тільки за умови, коли актуалізується у формі конкретного висловлення. Пропозиція може реалізуватися як у формі речення, так і в формі непередикативної конструкції. Така пропозиція, уведена до складу речення, сприяє формуванню асиметричної структури, у якій спостерігаємо розбіжність між планом вираження і планом змісту. Ця розбіжність є не результатом недосконалої будови мови, а обов'язковим і необхідним явищем, без якого людська мова не могла б нормально функціонувати і розвиватися. Асиметрія зумовлена не браком засобів вираження чи ж недосконалістю

людської пам'яті, а особливістю плану змісту – його невичерпністю, у зв'язку з чим мовні засоби повинні бути гнучкими і протяжними.

Будь-яка ознака пов'язана з двома типами суб'єктів: диктумним (носієм ознаки) і модусним (мовцем, спостерігачем, тим, хто емоційно вболіває, думає, оцінює), які не завжди є тією самою особою. Типологія суб'єктів спирається на: належність суб'єкта до зони диктуму чи зони модусу; семантико-синтаксичний статус суб'єкта, який впливає з його онтологічного статусу: поділ суб'єктів на конкретні (особові, або живі, предметні та просторові) і виділені (пропозиційні); референційну характеристику суб'єкта: розмежування означених, неозначених і узагальнених суб'єктів.

Модусно-диктумні відношення в реченнєвій структурі стосуються суто її мовленнєвого вияву, оскільки модальні компоненти постають спеціалізованими носіями окремих суб'єктивних значень речення. Такі компоненти посилюють тенденції внутрішньореченнєвого аналітизму, активізуючи відцентрові внутрішньореченнєві синтаксичні зв'язки. Тому подібного типу модусно-диктумні відношення слід розглядати в аспекті комунікативного статусу реченнєвих одиниць та їх окремих компонентів.

Класичним прикладом модусно-диктумних відношень в реченнєвій структурі можуть слугувати напр., модусно-диктумні з'ясувальні відношення, які будуються на основі опорних дієслів у модусній частині із значенням мовлення, думки, почуття, сприймання, оцінки, буття, які вимагають обов'язкового семантичного з'ясування диктумною частиною. Модусна частина без диктумної була б незакінченою ні за формальним складом, ні за значенням. У таких складних реченнях між модусною і диктумною частинами встановлюються з'ясувальні відношення, виразниками яких є з'ясувальні сполучники: *що* (виражає загальне з'ясувальне значення); *ніби* (вносить відтінок сумніву в правильності, достовірності змісту повідомлення); *щоб* (передає значення непрямого спонукування); *чи* (виражає непряме питання) ін. Можливі комбінації сполучників з прислівниками: *що яка, хто де, що коли тощо*.

Особливістю модусно-диктумних структур зі з'ясувальними відношеннями ускладненої будови є те, що неускладнена МД-структура зі з'ясувальними відношеннями з однією простою модусною та однією простою диктумною частиною розвивається в ускладнену унаслідок додавання однорідних з'ясувальних частин. Здебільшого вживається дві однорідних з'ясувальних частини із диктумним значенням, що пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, а з пояснюваним членом – тим самим повторюваним сполучником, напр.: *Я запитав Адамцевича – чи багато є на Україні кобзарів, чи не перевелися вони?* (О.Бердник). Модусно-диктумна схема цього речення: $M \rightarrow D_1 \rightarrow D_2$. В однорідному ряду може бути три з'ясувальних диктумних частини, напр.: *Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють* (Олександр Олесь). Модусно-диктумна схема цих речень: $M \rightarrow D_1 \rightarrow D_2 \rightarrow D_3$.

МД-співвіднесеність по-різному корелює з іншими референтними відношеннями. Її варто відрізняти від міжпропозитивної співвіднесеності, яку можна назвати ДД (диктумно-диктумною) співвіднесеністю. Це співвіднесеність у структурах обставинного й означального типу [3]. Сферу використання цих

понять Т.В. Шмельова обмежує поліпропозитивними, а не поліпредикативними об'єктами, у яких жодна з пропозицій не входить до сфери дії іншої, а основним змістом структури є відношення між пропозиціями [4] релятивна логічна пропозиція. Прикладом міжпредикативної ДД-співвіднесеності може слугувати співвіднесеність у складнопідрядному реченні часу, напр.: *Коли людина помирає, вона безпомічна* (М.Івасюк): $D_1 \rightarrow D_2$.

МД-співвіднесеність реалізується в реченнях з мовленнєвою каузацією, або імперативних реченнях, у яких використовуються М-предикати із семантикою спонукання: *наказати, веліти, просити, радити* тощо, і виражається:

1) у лексичному значенні предиката, напр.: *Скористаюся з нагоди і запрошую [прошу приїхати] до нас у Чернівці науковців з Інституту української мови НАН України;*

2) в інфінітивній конструкції, напр.: *Тамара [з нагоди неділі] попросила [мене] залишитися у місті;*

3) у з'ясувальному складному реченні, напр.: *Хочу, щоб ви надихалися цього повітря* (О.Гончар).

З'ясувальний диктум, маючи внутрішню будову часової, умовної, допустової чи іншої МД-структури, розпочинається своїм сполучником. У такому разі виникає збіг двох сполучників – з'ясувального (здебільшого – *що*) та власного сполучника МД-структури, що стала з'ясувальною диктумною частиною, напр.: *А хто того не спостерігав, що коли з інтересом працюєш, менше стомлюєшся* (О.Гончар).

Отже, МД-структури зі з'ясувальними відношеннями постають у системі своїх модальних різновидів, що утворилися взаємодією семантики пояснюваного члена модусної частини з певною модальністю диктумної частини та значенням з'ясувального сполучника.

Розмаїтість засобів вираження МД-співвіднесеності вимагає їх упорядкування, опису умов їхнього вживання в МД-структурах, що повинно сприяти більш чіткій диференціації МД-співвіднесеності і суміжних явищ.

Оскільки диктумна частина може мати різну семантичну і формальну структуру, а модусна частина має однаковий вид, то насамперед необхідно говорити про можливість вступати у відношення співвіднесеності компонентів останньої. Іншими словами, вираховування актантних співвідношень зручніше задавати, виходячи з можливостей модусу. До цього ж висновку приводить і семантична залежність, що завжди спрямована від модусної частини до диктумної.

МД-співвіднесеність є специфічним референтним відношенням. Вона одночасно і внутрішньотекстове відношення, і відношення іменування до компонента ситуації, оперування цим іменуванням (дейксис). Виявляється це в тому, що МД-співвіднесеність використовує як власне засоби і механізми співвіднесеності, так і дейктичні засоби і механізми. Причиною цього є двоїста природа експліцитної модусної частини: з одного боку, вона є частиною речення, з іншого боку, вона – аналог прагматичній ситуації.

Вираження МД-співвіднесеності залежить від декількох факторів, що діють у комплексі. До цих факторів віднесена конкретна лексема предиката модусної частини, думка автора тексту, актантно-відмінкове оформлення співвідносних

іменувань і вид синтаксичної конструкції речення.

Критерієм, що розподіляє вживання спеціалізованих і неспеціалізованих засобів вираження МД-співвіднесеності є думка автора тексту. У реченнях з експліцитним модусом є дві думки: надфразова, звичайно пов'язана з автором тексту, і внутрішньофразова, що відображає позицію суб'єкта модусної частини речення. Внутрішньофразова думка виражається спеціалізованими засобами співвіднесеності, а надфразова - неспеціалізованими.

Отже, МД-співвіднесеність у реченні відображає один з аспектів системного аналізу синтаксичних одиниць з боку їх структури та семантики. Саме такий підхід створює умови для глибокого вивчення дистрибутивних та функціональних можливостей синтаксичних форм. Крім того, дослідження модусу і диктуму висвітлює досить цікавий аспект синтаксичної семантики як динамічної системи функціональних одиниць, взаємопов'язаних різними відношеннями, вивчення яких тільки-но розпочалося в українському мовознавстві.

Конструктивним носієм об'єктивних значень, виразником об'єктивної реальності в реченні є, передусім, диктум, що становить номінативно-репрезентативну одиницю синтаксичної семантики, тому розглядаємо його безпосередньо в аспекті номінативної деривації, тобто номінації події, факту чи ситуації дійсності в тісному зв'язку з процесом граматичного структурування.

Модус характеризується і відношенням до диктуму — як набір різних суб'єктивних змістів (значень), і незалежно — як визначений тип подій і конструкцій.

Модусно-диктумні структури містять у собі компоненти різного ступеня залежності диктуму від модусу. Через те опрацювання критеріїв розмежування цих категорій стало актуальним завданням сучасного мовознавства, розв'язанню якого сприяв передусім розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці.

Список літератури

1. Шинкарук В. Д. Репрезентації модусних категорій в сучасній українській мові / В.Д. Шинкарук // Мовознавство.— 1999.— № 2–3.— С.50–56.
2. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія/ В. Д. Шинкарук. — Чернівці: Рута, 2002.— 272 с.
3. Черемисина М.И. Системные отношения в сфере сложного предложения: корреляции между формальным и содержательным аспектом/ М.И. Черемисина, Е.К. Скрибник // Системные отношения на разных уровнях языка. — Новосибирск: Новосибир. ун-т, 1988. — С. 6-19.
4. Шмелева Т. В. Семантический синтаксис: Текст лекций из курса "Современный русский язык"/ Т.В. Шмелева. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988.— 106 с.
5. Bohnert H. G. The semantic status of commands/ H.G. Bohnert. — Philos. Sci., 1945.— Vol. 12.— N4.— P.16-24.

References

1. Shinkaruk V. D. Reprezentatsii modusnykh kategorij v suchasnij ukrains'kij movi / V. D. Shinkaruk // Movoznavstvo.– 1999.– № 2–3.– S.50–56.
2. Shinkaruk V.D. Kategorii modusu i diktumu u strukturi rechennya: Monografiya/ V. D. Shinkaruk. – Chernivtsi: Ruta, 2002.– 272 s.
3. Cheremisina M.I. Sistemnye otnosheniya v sfere slozhnogo predlozheniya: korrelyatsii mezhdru formal'nyim i soderzhatel'nyim aspektom/ M.I.Cheremisina, E.K. Skribnik // Sistemnye otnosheniya na raznykh urovnyakh yazyka. – Novosibirsk: Novosibir. un-t, 1988. – S. 6-19.
4. Shmeleva T. V. Semanticheskij sintaksis: Tekst leksij iz kursa "Sovremennyy russkij yazyk"/ T. V. Shmeleva. – Krasnoyarsk: Izd-vo Krasnoyarsk. un ta, 1988.– 106 s.
5. Bohnert H. G. The semantic status of commands/ H.G. Bohnert.– Philos. Sci., 1945.– Vol. 12.– N4.– P.16-24.

Статья посвящена исследованию закономерностей отражения действительности в семантике предложения по соотношению с разными референтами с точки зрения репрезентативной функции языка и обоснованы категории модуса и диктума как два основных уровня в смысловой организации предложения: 1) модусный, отражающий отношение говорящего к сообщаемому, а именно: его восприятие, оценку или квалификацию той или иной микроситуации, отраженной в предложении; 2) диктумный, репрезентирующий реальную действительность.

Ключевые слова: модус, диктум, категории модуса, категории диктума, модусно-диктумная структура, модусно-диктумные отношения, диктумное значение, модальное значение, предикатность, пропозиция

The article is a comprehensive study of the modus and dictum categories, that are viewed as two main levels in the content organisation of a sentence: 1) subjective, that reflects the speaker's attitude to the utterance, that is the way in which he perceives, names, evaluates or qualifies a certain micro-situation, reflected by a sentence (modus level), and 2) objective, that represents actual reality (dictum level).

Modus and dictum are investigated in the aspect of nominative derivation, that is nomination of an event, fact or situation of reality in its close relation to the process of grammatical structuring. Analysis of modus and dictum in a sentence structure from the point of view of the communicative activity of the speakers is closely connected with the theory of syntactical nomination.

While elucidating the informative and referential content of a sentence, the role of subjective and pragmatic factors, related to the speaker's personality was taken into account.

The criteria of differentiating modus and dictum and their correlation in the semantic and syntactical structure of a sentence have been defined, the content of notions that are directly connected with them is verified, the hierarchy of means of modus and dictum expression in a sentence structure has been established. The correlation between lexical, morphological, syntactical means of modus and dictum meanings in a sentence structure has been substantiated, the content and scope of invariant modal meanings of reality, potentiality and irreality have been defined. Different means of modal meaning presentation (discreet and non-discreet; explicit and implicit) are differentiated and described.

Two classes of predicatives have been defined and substantiated: M-predicatives, that contain interpretations of objective content of a sentence, different evaluations of the speaker, his feelings and volition, and D-predicatives, that express objective information. Dictum predicatives present a «stretch» of extra-linguistic existence, while modus predicatives unlike D-predicatives are not independent, they function as a frame of objective information, provide information about speech situation, interpret dictum.

M-predicatives have been differentiated into six semantic varieties: thought, speech, sensation, mental state, imagination, existence.

A notion of modus-dictum syntactical structure (MD-structure) has been introduced into scientific use and classification of MD-structures, built with consideration of special functional features and sentence internal analytical features has been created.

MD-structures with modus-dictum relations of clarification, cause, clarification-cause, clarification-condition, condition-result, concession, purpose have been singled out.

Modus and dictum are investigated in the aspect of nominative derivation, that is nomination of an event, fact or situation of reality in its close relation to the process of grammatical structuring. Analysis of modus and dictum in a sentence structure from the point of view of the communicative activity of the speakers is closely connected with the theory of syntactical nomination.

Means of explication of actualised connective syntactical ties have been traced and modus-dictum relations in the aspect of communicative status of sentence units and their components have been analysed.

The understanding of MD-correlation with consideration of presentations that exist in the theory of reference and semantic syntax has been formed.

Keywords: *modus, dictum, categories of modus, categories of dictum, modus-dictum structure, modus-dictum correlation, modus-dictum relation, dictum meaning, modal meaning, dictum-predicative, modus-predicative, proposition, valency*

УДК – 003. 043: 009. 332. 243 «XVII–XVIII ст.»

МЕТОДИКА ВИЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО МАСИВУ ГРЕЦЬКИХ МОНАСТИРСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ СВЯТОЇ ГОРИ АФОН: СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТ

**ТЕРЕЩЕНКО-КАЙДАН Л. В., кандидат мистецтвознавства, Ph.D,
докторант, професор Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв (м. Київ)**

У статті йдеться про запровадження до наукового обігу нової методики дослідження слов'янських кириличних рукописів шляхом семіотики, що покликана виявляти конкретні зразки, що належать до самобутніх традицій рукописного надбання. Запроваджено нову семіотичну систему, що має стати в нагоді дослідникам слов'янських рукописів під час виявлення потрібної традиції рукописного тексту.

Ключові слова: *церковнослов'янська мова, семіотика, знак, самобутня традиція, слов'янський кириличний рукопис*

© .Л В. Терещенко-Кайдан, 2015